

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті здійснено історіографічний огляд історичного досвіду встановлення вітчизняною споживчою кооперацією міжнародних зв'язків упродовж 1920-х років ХХ століття з метою налагодження та розширення експорту сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: споживча кооперація, міжнародний кооперативний рух, Міжнародний кооперативний альянс, експортно-збутова діяльність.

Onipko T. V.

INTERNATIONAL RELATIONS OF CONSUMER COOPERATION OF USSR IN THE 20-s OF THE TWENTIETH CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

In the article the author have done historiographical review of the historical experience of establishing of international relations by domestic consumer cooperation for the purpose to adjust and expand exports of agricultural products during the 1920s.

Keywords: consumer cooperation, international cooperative movement, International Cooperative Alliance, export and marketing.

Нинішня соціально-економічна ситуація в Україні вимагає активізації експортно-збутової діяльності виробників сільгосппродукції як з метою посилення їх позиції на світовому ринку, так і підтримки аграрного сектора. З огляду на це звернення до історичного досвіду налагодження міжнародних контактів вітчизняних кооперативних організацій у добу нової економічної політики, яка охоплює 20-ті роки ХХ століття, є цілком виправданим.

Дослідження міжнародної діяльності споживчої кооперації України в добу непу були започатковані ще в 1920-і роки і тривають донині. На підставі проведеного історіографічного аналізу розглянутої проблеми умовно можна виділити чотири якісно відмінні етапи її осмислення: 1) 1920-ті роки; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х років; 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х років; 4) 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Спільною для перших трьох етапів є причетність до радянської історіографії, яка розглядала заготівельну та експортно-збутову діяльність споживчої кооперації як надійне джерело фінансування індустріалізації країни. Останній етап історіографії

досвіду міжнародної діяльності споживчої кооперації в ринкових умовах непу акумулює наукові напрацювання незалежної України та інших країн, які здебільшого позбулися ідеологічних нашарувань.

Перший етап дослідження зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації в період непу охоплює 1920-ті роки, коли про результати непу писали партійно-державні діячі, теоретики кооперації, економісти, статистики, працівники кооперації, які здебільшого через тодішні більшовицькі установки прагнули або були змушені акцентувати увагу на перевагах радянської кооперації над кооперацією капіталістичних країн.

Певну цінність мають виступи й аналітичні огляди партійно-радянських очільників, більшовицьких теоретиків і практиків зовнішньоекономічної справи, які, обіймаючи державні посади, визначали основні напрями заготівельної та експортно-збутової діяльності кооперативних організацій СРСР, у тому числі УСРР. Серед них слід виділити праці тих, хто безпосередньо був причетний до кооперативних заготівель, у тому числі експортних, зокрема наркома зовнішньої торгівлі РСФРР (СРСР) Л. Б. Красіна¹ і заступника наркома Зовнішторгу радянської Росії М. І. Фрумкіна². Автори з класових позицій прагнули якнайкраще висвітлити досвід державного регулювання закордонною діяльністю кооператорів. Не випадково один із розділів праці М.І. Фрумкіна має назву «Монополія зовнішньої торгівлі й експорт», в якому автор намагався обґрунтувати доцільність зосередження експортної справи виключно в руках держави. Відповідно, він зробив висновок: «Централізація всієї експортної роботи в руках народного комісаріату зовнішньої торгівлі була економічною необхідністю». Автор зазначав, що експорт, особливо на початку 1920-х років, коли відбулося визнання радянської держави, мав політичне значення. Прикметно: М. І. Фрумкін не приховував того факту, що західна преса різко критикувала більшовиків за те, що державна монополія зовнішньої торгівлі перешкождала повноцінному експорту.

Зберігають науковий інтерес оглядово-аналітичні праці керівників та провідних працівників споживчої кооперації СРСР, зокрема Л. М. Хінчука (народився в Полтаві, у 1938 р. заарештований, помер в ув'язненні, у 1956 р. реабілітований), який упродовж 1920-1926 років був головою правління Центроспілки СРСР. Саме під час його керівництва радянською споживчою кооперацією відбувалося її господарське відродження, а також визнання Міжнародним кооперативним альянсом (МКА). Доробок Л. М. Хінчука включає цікаві дані про відродження кооперативних заготівель у роки непу, в ньому міститься інформація про заходи більшовицького керівництва країни, у тому числі очільників Центроспілки РСФРР, щодо включення останньої до складу МКА³. Попри те, що праці Л.М. Хінчука є інформацією з перших вуст, безперечно, вони написані з більшовицьких позицій, відтак потребують критичного аналізу й узгодження з сучасними дослідженнями.

М.О. Чернов, який змінив свого попередника на посаді наркома продовольства (торгівлі) УСРР, в останні роки непу не міг проігнорувати значення кооперативних заготівель для розширення експорту УСРР, бо кооперативний експорт тоді був одним із основних джерел фінансування індустріалізації⁴. Автор не заперечував, що з другої половини 1920-х років структура імпорту різко змінилася в бік зростання завозу промислового обладнання замість товарів народного споживання.

Певним внеском в осмислення проблеми зовнішньоторговельних відносин споживчої кооперації, в тому числі УСРР, у роки непу стали соціально-економічні розвідки економістів, теоретиків і практиків кооперативного руху М. Шрага⁵,

Н. М. Василевського⁶, Е. Вар'яша⁷ та Ю. М. Кабалкіна⁸, яким доводилося, з огляду на посади, опікуватися питаннями заготівель та експорту. Наведені в розвідках статистичні дані щодо експортно-імпортних операцій кооперативних організацій як СРСР, так і УСРР варті уваги, але в будь-якому разі доцільно їх узгоджувати з архівними джерелами та іншими працями, оскільки у наведених цифрах нерідко трапляються суттєві розбіжності. Водночас зауважимо, що регламентуючий вплив держави на міжнародні зв'язки споживчої кооперації вказаними авторами подавався як необхідний захід з боку радянської влади. Цікавим видається здійснений Ю. М. Кабалкіним аналіз досвіду експортно-збутової діяльності Центроспілки СРСР упродовж перших років непу. Заслуговує на увагу сучасних дослідників розкриття автором досвіду пошуку і розширення споживчої кооперацією асортименту експортної продукції протягом першої половини 1920-х років. Ю. М. Кабалкін не приховував того факту, що лише у березні 1924 року РПО СРСР визнала за ВУКС право виходу на закордонні ринки «на тих засадах, на яких воно було надано Центроспілці», але на кілька років раніше.

Досвідчений теоретик і практик кооперативного руху В. М. Целларіус⁹ у 1920-х роках неодноразово звертався до питання налагодження українською кооперацією експортно-збутової діяльності та проблеми зміцнення міжнародних зв'язків В укупі з міжнародним кооперативним рухом. Безперечно, його брошури дозволяють отримати цікаву інформацію про вихід української кооперації на європейські ринки у 20-ті роки ХХ ст., однак потрібно враховувати їх партійно-класовий підтекст та пропагандистську спрямованість. До речі, В. М. Целларіус, репрезентуючи споживчу кооперацію на міжнародних кооперативних форумах, мав нагоду порівнювати вітчизняну і закордонну кооперативну практику. Однак внаслідок ідеологічних обмежень він не зміг зробити об'єктивні висновки.

Ряд брошур В. М. Целларіуса та О. Діброви присвячені пропаганді кооперативних ідей, ознайомленню населення з історією світового та вітчизняного кооперативного руху, роз'ясненню доцільності святкування в Україні Міжнародного дня кооперації, а отже, активізації кооперативного руху та розширенню експортно-імпоротної діяльності споживчої кооперації. Принагідно зауважимо, що автори, всупереч принципу політичної нейтральності кооперації, акцентували увагу на необхідності надання цьому святу класово-партійного забарвлення.

Один із провідних спеціалістів споживчої кооперації А. Гречка¹⁰ з нагоди 10-річчя жовтневих подій опублікував брошуру, присвячену порівнянню показників вітчизняної споживчої кооперації у галузі торгівлі і заготівель із кооперацією ряду провідних країн Європи та США. Однозначно автор намагався акцентувати увагу на досягненнях українських кооператорів щодо налагодження експортно-імпортних операцій. Перевагою вазаної розвідки є те, що дослідник навіть статистичні дані щодо експорту Центроспілкою та Вукоопспілкою сільгосппродукції та імпорту ними промислових товарів. А. Гречка цілком справедливо вказував на те, що відновлення експортно-імпоротної діяльності споживчої кооперації СРСР, зокрема УСРР, у 20-ті роки ХХ ст. відбувалося в контексті зростаючої конкурентної боротьби із закордонними кооперативними центрами. Передусім ідеться про Англійське товариство гуртових закупівель, яке прагнуло зберегти головну роль на міжнародному кооперативному ринку, а відтак розширювало свої заготівельно-закупівельні контори навіть у тих країнах, де існували місцеві кооперативні центри. Цікавими є дані про участь не лише ВУКС, але й таких спеціалізованих центрів сільськогосподарської кооперації,

як «Добробут» та «Плодоспілка», а також пайового товариства «Кооптах» у заготівлях та збуті за кордоном тієї чи іншої сільськогосподарської продукції.

Значення заготівель і збуту яєць, які здійснювали кооперативні організації на внутрішньому ринку та за кордоном, окреслено в ряді брошур і статей¹¹. Особливе місце в них відводилося роботі заготівельно-збутової організації «Кооптах», створеній у 1924 році. Однак, на нашу думку, всебічно розкрити значення цієї структури для поліпшення харчування городян та отримання валютних надходжень від експорту автори не спромоглися. До того ж, нез'ясованим залишилося питання про причини термінового згорання «Кооптахом» своєї діяльності у 1927 році.

У статтях М. Дуліна¹² та Є. Грінберга¹³ вказано на доцільність експортних заготівель з боку споживчої кооперації для підтримки селян-виробників і держави загалом. Водночас автори обґрунтовували доречність заходів більшовиків щодо визначення експортної номенклатури споживчої кооперації, забуваючи, що це пряме втручання офіційної влади у закордонну діяльність кооператорів.

Одному з провідних спеціалістів ВУКС О. Кузьминському належить низка статей, присвячених експортним заготівлям і реалізації за кордоном того чи іншого виду сільгосппродукції¹⁴. Автор розглядав діяльність споживчої кооперації щодо експорту передусім тих видів сільгосппродукції, які користувалися підвищеним попитом на європейських ринках. Водночас ряд розробок тогочасних авторів більше нагадують інструкції щодо організації заготівель та експорту того чи іншого виду промислової сировини заготівельно-збутовими структурами. Втім, у статті І. В. Ельшберга¹⁵ ми виявили цікаву інформацію про значення експорту яєць для розширення птахівництва, в розвідці Ф. Козирева¹⁶ – про охоплення кооперативними організаціями заготівель у селян такої дефіцитної сировини, як шкіра, у студії Б. М. Мінервіна¹⁷ – про експорт кооператорами сіна й соломи.

Окремі статті можна вважати соціально-економічними оглядами практики експорту кооператорами певних видів овочевої продукції. Зокрема, у розвідці А. Горяїнова¹⁸ йшлося про експорт томатів на німецький ринок. Привертає увагу той факт, що українські кооператори наважувалися на експорт томатів навіть за умов гострої конкуренції у цій справі з боку Голландії та Італії. Тож успіх експорту томатів, на думку дослідника, цілком залежав від якості заготовленої вітчизняними кооператорами продукції та вивозу до Німеччини хоча б на кілька днів раніше від основних конкурентів-експортерів. Прикметно, що наприкінці 1920-х років кожного року на початку липня ВУКС могла налагодити експорт до Німеччини по декілька десятків вагонів свіжих томатів.

Упродовж другої половини 1920-х років помітно зросла кількість наукових студій про посилення ролі підприємств переробної галузі як для задоволення потреб внутрішнього ринку, так і розширення експорту. На значенні продукції промисловості споживчої кооперації УСРР у контексті розширення експортного ринку наголошував М. Горн¹⁹. М. Дулін вважав, що помітний внесок у задоволення потреб населення та новобудов м'ясою продукцією протягом другої половини 1920-х років робив Полтавський м'ясокомбінат, створений за кошти споживчої кооперації²⁰. Разом з тим, це підприємство, обладнане сучасним устаткуванням, сприяло здешевленню м'ясної продукції та отриманню валютних надходжень від експорту бекону до Англії, Німеччини, Франції та Італії.

Загалом упродовж 1920-х років було закладено основу для подальшого вивчення досвіду експортно-збутової та міжнародної діяльності споживчої кооперації УСРР. Спільним для студій 1920-х років є те, що заготівельна галузь споживчої

кооперації радянськими дослідниками розглядалася як джерело валютних надходжень для проведення індустріалізації. Загалом дослідження неспівського періоду переконують у тому, що споживча кооперація УСРР здійснювала масштабні заготівлі широкого асортименту сільськогосподарської продукції на експорт, а отже, мала великі заготівельні можливості, які доцільно нині аналізувати і творчо використовувати.

Другий етап у дослідженні заготівельної та експортно-збутової діяльності споживчої кооперації в умовах непу охоплює 1930-ті – першу половину 1950-х років. Початок його позначений зміцненням тоталітарної системи. Впродовж 1930-х рр. про досвід кооперативних заготівель у роки нової економічної політики практично не згадували, бо тоді для радянських дослідників пріоритетним став такий напрям досліджень, як роль колгоспів у державних хлібозаготівлях. Лише на початку 1950-х років дослідження з даної проблеми поновили. Серед них не можемо не згадати працю відомого російського дослідника кооперативного руху Я. А. Кістанова «Споживча кооперація СРСР. Історичний нарис»²¹. Книга стала певним набутком у напрямку збагачення знань про історичний досвід, у тому числі міжнародної діяльності споживчої кооперації СРСР, хоча, безперечно, була пронизана марксистсько-ленінськими догматами про керівну роль комуністичної партії в соціально-економічному житті країни.

Упродовж 1930-х – першої половини 1950-х років в еміграції плеяда талановитих російських та українських дослідників кооперативного руху продовжувала відстежувати, наскільки це дозволяли дані, досвід діяльності споживчої кооперації в умовах непу. Відомим аналітиком радянської кооперації в цей час був російський економіст-емігрант О.Д. Билимович (уродженець Житомира). Грунтовна монографія вченого «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків»²², що з'явилася в 1955 році у Франкфурті-на-Майні (Німеччина), присвячена аналізу кооперативного руху від зародження в ХІХ ст. до середини ХХ ст. Для сучасних дослідників ця праця цікава тим, що розкриває авторське бачення процесу визнання радянської споживчої кооперації міжнародною кооперативною спільнотою.

Здебільшого історичні факти щодо входження Центроспівки РСФРР до складу МКА у радянських авторів і О. Д. Билимовича збігаються, проте тлумачення цих подій кардинально різне. Вчений не приховував того факту, що, обмежуючи приватний сектор торгівлі в СРСР, радянське керівництво, у тому числі очільники Центроспівки, не відмовлялися від кредитів приватних фірм на Заході для проведення експортних операцій. Він підкреслював, що визнання радянської кооперації МКА відбулося під тиском урядів впливових країн Європи та Америки, тобто з меркантильних інтересів²³. О. Д. Билимович свідчив про те, що рішення про налагодження експортно-імпортних зв'язків із радянською Росією через споживчу кооперацію керівництву МКА нав'язало керівництво Антанти. Хоча в монографії автор спеціально не аналізував розвиток тодішньої української кооперації, проте зрозуміло, що відродження експортної практики ВУКС відбувалося в контексті зовнішньоекономічної доктрини Центроспівки РСФРР (СРСР) і зовнішньополітичного курсу уряду радянської Росії. Тобто говорити про самостійні дії вітчизняної кооперації при відновленні її міжнародної діяльності на початку непу не доводиться.

Загалом література 30-х – першої половини 50-х років ХХ ст. кількісно та якісно значно поступається літературі попереднього періоду. Дослідження досвіду експортних кооперативних заготівель у період непу, як нам видається, були закриті, по-перше, з огляду на державну монополію зовнішньої торгівлі, по-друге, у зв'язку з

визнанням секретності статистичних даних щодо вивозу хліба, який в умовах гострої конкурентної боротьби на світовому ринку вважався стратегічною продукцією, проте, через систематичні продовольчі труднощі і проблему із заготівлями збіжжя в Україні. Закордонні ж автори на підставі доступних їм джерел мали нагоду об'єктивніше аналізувати міжнародні зв'язки кооперації у 1920-ті роки. Втім, вони були позбавлені можливості вивчати результати кооперативних заготівель в роки непу як у масштабі СРСР, так і УСРР, оскільки не володіли ні документами закритих фондів радянських архівів, ні секретними даними радянської статистики.

Третій етап дослідження досвіду заготівельної діяльності споживчої кооперації та її участі в експорті радянської України припадає на другу половину 1950-х – початок 1990-х років.

Серед досліджень, присвячених міжнародній діяльності споживчої кооперації СРСР, виокремимо праці відомого дослідника міжнародного кооперативного руху О. І. Крашенніківа, які заклали основи вивчення вказаного питання протягом багатьох десятиліть²⁴. Вони сприяють усвідомленню основних зовнішньоекономічних завдань, які в період непу поставали перед кооператорами. Проте автор підтримував практику підпорядкування закордонної діяльності споживчої кооперації, у тому числі української, Наркомзовнішторгу СРСР, не помічаючи того, що це було пряме втручання держави у справи громадсько-господарської організації.

Певні дані щодо відродження експортних заготівель споживчою кооперацією УСРР у перші роки непу наведені у праці Г.М. Гімельфарба²⁵. Однак автор, перебуваючи в лещатах марксистської ідеології, трактував доцільність налагодження експортно-заготівельної діяльності кооперативними організаціями не з позиції підтримки селянських господарств, а з точки зору необхідності визнання радянської держави європейськими країнами. Підпорядкування зовнішньоекономічних операцій української кооперації союзному Зовнішторгу та Центроспілці РСФРР автор вважав доцільним.

У 1987 році з'явилася стаття Т.В. Оніпко, присвячена налагодженню експортно-імпоротної діяльності вітчизняної споживчої кооперації в першій половині 1920-х років²⁶. Авторка, залучивши маловідомі статистичні дані й архівні документи, зробила спробу узагальнити досвід ВУКС та її місцевих організацій щодо реалізації сільгосппродукції на європейських ринках. Однак матеріал висвітлювався у традиційному для тих років партійно-класовому стилі, що завадило дослідниці зробити об'єктивні висновки стосовно використання керівництвом країни експортного потенціалу української споживчої кооперації як для підтримки селянства, так і в інтересах промислової модернізації.

Об'ємна монографія українського вченого в діаспорі І.І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964 р.) суттєво поповнила історіографічні матеріали про досвід господарювання вітчизняної кооперації в період непу. І донині вона залишається авторитетною²⁷. Однак у дослідженні І.І. Витановича є лише окремі згадки про міжнародну діяльність споживчих товариств і їх спілок у період непу.

У ґрунтовній монографії А. Ноува²⁸, присвяченій соціально-економічній історії України, зроблено ряд висновків щодо проблем із заготівлями хліба у роки непу. На думку вченого, держава була його основним покупцем, тому добивалася від кооператорів низьких закупівельних цін на зерно. Впродовж 1925-1926 років держава закупила у селян 75% зерна, що постачалося на ринок, а отже, робила все можливе, аби заплатити за нього якомога меншу ціну. Поділяємо висновок А. Ноува, що

державна цінова політика ставила виробників перед дилемою: нижчі порівняно з приватною торгівлею ціни на промислові товари у споживчих кооперативах, але водночас нижчі, ніж на ринку, заготівельні ціни на сільгосппродукцію. Від низьких закупівельних цін на зерно страждав експорт, а отже, і збут збіжжя кооперацією. Те, що споживчі кооперативи постачали промислові товари дешевше, ніж у приватника, мало переконати селян підписувати контракти для продажу сільгосппродукції за державними фіксованими цінами.

Таким чином, упродовж третього етапу історіографії експортно-збутової діяльності споживчої кооперації УСРР у добу непу дослідження значно активізувалися, завдяки чому були отримані важливі конкретно-історичні результати. Науковці окреслили нові аспекти експортно-імпоротної діяльності кооперативних організацій України у 20-ті роки ХХ ст. Дослідники намагалися з'ясувати роль експортних кооперативних заготівель для визнання СРСР, зокрема УСРР, на світовому ринку. Однак, як і в попередні роки, кооперативні заготівлі в добу непу розглядалися в контексті «мудрого керівництва» з боку правлячої партії, як надійне джерело поповнення державного бюджету для проведення індустріалізації країни.

Четвертий етап дослідження досвіду експорту продукції сільського господарства організаціями вітчизняної споживчої кооперації впродовж непу періоду розпочався з 90-х років ХХ ст., коли Україна проголосила незалежність.

В.В. Калініченко²⁹, досліджуючи індивідуальні селянські господарства у 20-ті роки ХХ ст., показав вплив непу на розвиток села. Вказана розвідка переконує в тому, що впродовж 1920-х рр. на селі закладалася потужна база для проведення кооператорами заготівель сільськогосподарської продукції як із метою забезпечення внутрішнього ринку, так і для розгортання експорту України.

Серед праць, де окреслене питання залучення споживчої кооперації УСРР до заготівель зерна в 1920-ті роки, слід назвати доробок В. В. Подоляна і В. П. Рекрута³⁰, а також студію В. І. Петренка³¹. Погоджуємося з тим, що відносини держави і кооперації у заготівлях хліба, який тоді був важливим стратегічним товаром на світовому ринку, потребують подальшого неупередженого висвітлення.

Останніми роками активізувалися історичні дослідження, де аналізуються кроки вітчизняних кооператорів щодо посилення позицій у міжнародному кооперативному русі. Плідно працює у цьому напрямі М.А. Журба³². Позитивним у його доробку є те, що автор вибудовує свої висновки, посилаючись переважно на раніше не відомі в наукових колах архівні документи. Заслугують на увагу введені вченим до наукового обігу нові матеріали, які стосуються виходу української кооперації на європейський ринок у 20-ті роки ХХ ст., визнання її Міжнародним кооперативним альянсом. Не викликає заперечення висновок про втручання більшовиків у експортно-заготівельну діяльність кооператорів, що обмежувала як ініціативу їх самих, так і здавачів сільгосппродукції. Однак, як нам видається, попри вказані назви розвідок, учений більшою мірою висвітлив досвід міжнародної та експортно-збутової діяльності не споживчої, а сільськогосподарської кооперації УСРР.

Значення міжнародних контактів вітчизняних кооператорів та їх використання радянською владою для посилення позицій у експортній діяльності країни впродовж 20-х років ХХ ст. намагався розкрити О. Крамар³³. Для цього ним залучено ряд нових, раніше не відомих архівних документів. Не викликає заперечення висновок, що через політичні мотиви кооперація під час закордонних операцій зі збуту сільгосппродукції нерідко зазнавала значних економічних збитків від власної держави.

Досвід м'ясо-молочного експорту кооперативних організацій УСРР на завершальній стадії непу вивчав Ю. Г. Раку³⁴. На нашу думку, в зазначеній розвідці автор не обґрунтовано відніс Полтавське пайове м'ясовиробниче товариство «Бекон», що успішно здійснювало як м'ясозаготівлі беконних свиней, так і експортно-збутові операції в Англії, до сільськогосподарської кооперації. Насправді ж, як підтверджують архівні документи, засновниками цього товариства на паритетних засадах виступили Полтавська райспоживспілка, Держторг УСРР та одна з голландських м'ясопереробних фірм.

Специфіку діяльності спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» (об'єднувало товариства споживчої і сільськогосподарської кооперації України), створеного у 1924 році з метою заготівлі і збуту яєць та м'яса птиці на європейських ринках, розглянуто у статті І.М. Романюка і Б.І. Романюка³⁵. Авторам вдалося розкрити потенційні можливості «Кооптах» й переконливо показати його внесок у продовольче забезпечення населення, зростання темпів птахівництва на селі, збільшення експорту яєць. Крім цього, дослідники вказали на ряд причин обмеження діяльності товариства державними регулюючими органами. На їх думку, основна причина усунення з експортного ринку «Кооптах» в останні роки непу полягала у конкуренції між кооперативними центрами та державою за монополію на м'ясозаготівельному ринку.

Спроба узагальнення досвіду налагодження міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків споживчої кооперації УСРР у 1920-ті роки здійснена у розвідці М. В. Алімана та Т. В. Оніпко³⁶. Посилаючись на раніше не відомі архівні документи та праці російських і українських кооператорів-емігрантів, автори проаналізували досягнення та складнощі відновлення вітчизняними кооператорами експортно-збутових операцій до Європи впродовж 1920-х років. Дослідники дійшли висновку: якщо на початку непу бар'єрами для розгортання споживчою кооперацією експортно-заготівельної діяльності стали голод 1921-1922 років та викликана ним продовольча криза, то з середини 1920-х років більшовики свідомо намагалися втручатись у закордонні операції кооператорів для встановлення державної монополії зовнішньої торгівлі. Наприкінці непу, зазначають автори, державний тиск на експортні операції споживчої кооперації ще більше посилювався, бо збут за кордоном сільгоспсировини став основним джерелом отримання валютних надходжень, які призначалися для закупівлі владою промислового устаткування.

Таким чином, на підставі проведеного авторкою історіографічного аналізу наявної літератури щодо міжнародної діяльності споживчої кооперації в добу непу можна констатувати, що від 1920-х років і донині це питання більшою чи меншою мірою аналізувалося вітчизняними дослідниками кооперативного руху. Водночас аналіз історичної та історико-економічної літератури з проблеми, яка є предметом даного дослідження, дозволяє зробити висновок, що всебічної, синтезованої розвідки, яка б дозволила скласти повне уявлення про досвід експортно-збутової та міжнародної діяльності вітчизняної споживчої кооперації впродовж 1921-1928 років, позначених як частковим поверненням до ринкових відносин, так і їх згортанням, немає, що спонукає до подальших наукових пошуків у вказаному напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ *Красин Л. Б.* Ближайшие перспективы русского экспорта. – М.: Изд-во РИО НКВТ, 1923. – 68 с.; *Красин Л. Б.* Вопросы об экспорте хлеба за границу. – М.: Изд-во НКВТ, 1923. – 22 с.; *Красин Л. Б.* Основные цифры внешней торговли. – М.: Изд-во Наркомвнешторга, 1925. – 35 с.; *Красин Л. Б.* Монополия внешней торговли и нэп. – Х.: Пролетарий, 1926. – 40 с.
- ² *Фрумкин М. И.* Народное хозяйство и внешняя торговля СССР. – М.: Л.: Госиздат, 1926. – 72 с.
- ³ *Хинчук Л. М.* Центросоюз в условиях новой экономической политики. – М.: Центросоюз, 1922. – 147 с.; *Хинчук Л. М.* Потребительская кооперация в условиях новой экономической политики. – М.: Центросоюз, 1925. – 181 с.
- ⁴ *Чернов М. А. М.* Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии. – Х.: Пролетарий, 1927. – 79 с.
- ⁵ *Шраг М.* Зовнішня торгівля УРСР та її ближні перспективи. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 42 с.
- ⁶ *Василевский Н. М.* Наша торговля с границей. – М.: Госиздат, 1925. – 48 с.
- ⁷ *Варьяш Э.* Международное движение и советская кооперация. – М.: Город и деревня, 1926. – 98 с.
- ⁸ *Кабалкин Ю. М.* Внешняя торговля потребительской кооперации. – М.: Изд-во Центросоюза, 1926. – 95 с.
- ⁹ *Целлариус В. М.* До Міжнародного дня кооперації. – Х.-К.: Книгоспілка, 1924. – 22 с.; *Целлариус В.* До Міжнародного дня кооперації. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 48 с.; *Діброва О.* Міжнародне свято кооперації. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 16 с.
- ¹⁰ *Гречка А.* Кооперация за кордоном і в нас. Друге видання. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 70 с.
- ¹¹ *Панченко К.* Організація збуту продуктів птахівництва. – Х.: Книгоспілка, 1924. – 59 с.; *Каплан Д.* Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу. – Х.: Укрвнешторг, 1924. – 34 с.; *Тертус О.* Як кооперувати збут продуктів птахівництва. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 110 с.; *Колчинський С.* Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 75-79.
- ¹² *Дулін Н.* Задачи экспорта и роль кооперации // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 28; *Дулін М.* Наші досягнення і наші експортні можливості // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 37-42.
- ¹³ *Грінберг С.* Наша експортна номенклатура // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1-2. – С. 55-61.
- ¹⁴ *Кузьминський О.* Экспорт абрикос // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1-2. – С. 56-57; *Кузьминський О.* Наші досягнення і наші експортні можливості. Экспорт хмелю // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 40-41; *Кузьминський О. М.* Збут українського меду та вимоги до нього українських та закордонних ринків // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 63; *Кузьминський О. М.* Питання другорядного експорту. За поліпшення другорядного експорту // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 56-60; *Кузьминський О.* Экспорт хрону // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7-8. – С. 48; *Кузьминський О.* Экспорт огірків // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 11-12. – С. 53-55; *Кузьминський О.* Экспорт капусти // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 23. – С. 45-48.
- ¹⁵ *Эльшберг И. В.* Сборка яиц и вывоз их за границу. Руководство по заготовке яиц, их переработке по сортам, упаковке, отправке, а также хранению. – М.: Изд-во Наркомторга СССР, 1927. – 103 с.
- ¹⁶ *Козырев Р.* Кожсырье. Практика кооперативных заготовок. – М.: Город и деревня, 1926. – 180 с.
- ¹⁷ *Минервин Б. М.* Кооперативный сбыт сена и соломы. – М.: Изд-во Центросоюза, 1926. – 125 с.
- ¹⁸ *Горяінов А.* Про експорт свіжих томатів на німецький ринок // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 13. – С. 52.
- ¹⁹ *Горн М.* Консервная промышленность Украины // Хозяйство Украины. – 1928. – № 8-9. – С. 143-148.
- ²⁰ *Дулін Н.* Полтавський м'ясокомбінат // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9-10. – С. 58-61.
- ²¹ *Кистанов Я. А.* Потребительская кооперация СССР [Исторический очерк]. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.
- ²² *Билимович А. Д.* Кооперация в России до, во время и после большевиков. – Франкфурт-на-Майне, 1955. – 129 с.
- ²³ Там само. – С. 75, 91.
- ²⁴ *Крашенников А. И., Морозов А. И.* Международное кооперативное движение. – М.: Экономика, 1977. – 273 с.; *Крашенников А. И.* Международный кооперативный альянс. – М.: Экономика,

1980. – 224 с.

²⁵ *Гімelfарб Г. М.* Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921-1922 рр.) // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 60-64.

²⁶ *Онiпко Т. В.* Встановлення та зміцнення зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом // Український історичний журнал. – 1987. – №10. – С. 106-113.

²⁷ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.

²⁸ Nove Alec. An economic history of the U.S.S.R. – Lnd. etc.: Penguin books, 1990. – IX, 428 p.

²⁹ *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

³⁰ *Подольян В. В., Рекрут В. П.* Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття. – Вінниця: ПП Балюк, 2008. – 420 с.

³¹ *Петренко В. І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20-30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.

³² *Журба М. А.* Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61-74; *Журба М.А.* Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922-1927 роках [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – С. 3. – Режим доступу до журн. : <http://nbuv.gov.ua>.

³³ *Крамар О.* Міжнародні зв'язки української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-ті роки ХХ століття) // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 161-164.

³⁴ *Раку Ю. Г.* Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 262-265.

³⁵ *Романюк І. М., Романюк Б. І.* Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2010. – № 12. – С. 228-230.

³⁶ *Аліман М., Онiпко Т.* Міжнародні зв'язки та зовнішньоекономічна діяльність споживчої кооперації України в 1920-ті роки // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. ДВ-вкладка. – 2011. – 9 вересня. – С. 1-8; 16 вересня. – С. 1-8.